

Сергій Павленко

СПРОБА Б. ШЕРЕМЕТЄВА СТАТИ ГЕТЬМАНОМ (1700–1701 рр.)

DOI: 10.58407/litopis.230403

© С. Павленко, 2023. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою запропонованої студії є висвітлення події 1700–1701 рр. щодо невдалої спроби Б. Шереметєва посісти гетьманське крісло. **Методи.** Проблемно-хронологічний. Моніторинг джерел, студій про події 1690-х – поч. 1700-х рр. **Новизна.** Уперше автор звернув увагу на джерела, які демонструють активну участь царського високопосадовця Б. Шереметєва у змові, яка мала привести до повалення гетьмана І. Мазепи. Для цього був обраний зручний момент – участь багатьох козацьких полків у поході, віддаленість володаря булави від похідного табору, негаразди з організацією наказним гетьманом І. Обидовським військових дій. Участь родича володаря булави, київського полковника К. Мокієвського, у заходах із зміни влади в Батурині на користь боярина Б. Шереметєва показує, що фактично старшина була вже готова здати свого володаря на розтерзання Москві. Вона вже прийняла згадане як неминучу реальність, санкціоновану самим царем. Поламала плани змовників і кандидата на гетьманську посаду несподівана смерть племінника І. Мазепи, ніжинського полковника І. Обидовського.

Висновки. Події 1700–1701 рр. указують на дуже хистке становище І. Мазепи у владній системі Московського царства. Б. Шереметєв ще в 1693 р. отримав докази таємної антицарської діяльності гетьмана. Саме він був натхненником та співучасником доносу Д. Забіли 1699 р., а у 1700 р. написав доповідь царю про зрадливість українців. Отримавши під час походу 1700–1701 рр. зверхність над козацькими полками, боярин став таємним організатором скинення І. Мазепи з уряду. Завадила цим підступним діям раптова і несподівана смерть І. Обидовського, який, схоже, вирішив у такий спосіб зруйнувати плани зловмисників, попередити дядька про загрозу його правлінню.

Ключові слова: Б. Шереметєв, полки, бенкети, змова, племінник, І. Мазепа, Батурин.

Виклик І. Мазепи в Москву в січні 1700 р. та нагородження його орденом Андрія Первозваного стали ніби красномовною демонстрацією тісної співпраці, взаємодії Петра I з Батурином, стимуляцією володаря булави до подальшої вірнопідданої участі в реалізації військових планів царя. Разом з тим маємо джерела, які доводять: усе вищезгадане не означало абсолютної довіри гетьману, щире визнання його заслуг в кримсько-дніпровських кампаніях. Останні гетьманці при кожній нагоді саботували, провели так, що Кримське ханство й далі залишалося незавойованим, неослабленим і загалом дружнім для гетьманців, січовиків. Московія, втративши в походах десятки тисяч вояк здебільшого від безводдя, епідемії, так і не змогла вийти до берегів Чорного моря. Незважаючи на численні походи 1687–1698 рр., кримці та козаки, воюючи на боці своїх сусідів, не завдавали один одному відчутних втрат. Так, з правобережних земель, що були під владою Польщі, за ті часи ординці, турки вивели до 100 тис. душ ясиру, а з Гетьманщини – 300–500 полонених, та й тих, як правило, згодом повертали в результаті обмінів¹. Батурин, на нашу думку, відправив до Москви більше захоплених язиків, ніж Бахчисарай узяв «для відомостей» козаків. Для обох автономних держав це вважалося звичною практикою буття, забезпеченням себе розвідданими, орієнтуванням про наміри сусідів.

У Москві не мали системного огляду саботажу козаків за правління Мазепи у виконанні директив, указів головних московських урядовців. Видавалося так, що гетьманці як підпорядковане російській армії угруповання страждало, у першу чергу, від запізнілого висунення союзника до місць збору, у другу чергу – від дуже довгої безлюдної та безводної дороги до кримських укріплень.

¹ Даємо приблизні цифри. Ця тема заслуговує окремого дослідження. Час від часу відбувалися подібні обміни. Див., напр.: Лист І. Мазепи до Петра I (1700 р., липень, Батурин). *Листи Івана Мазепи* (далі – ЛІМ-2) / Упор. Та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2: 1691–1700. С. 658; Лист І. Мазепи до Петра I. Про приїзд до гетьмана товмача з Білгородчини з полоненими для обміну та листами (1700 р., серпня 22, Глухів). ЛІМ-2. С. 677.

Можливо, єдиним, хто став серйозно сумніватися у вірності гетьмана та його оточення, був впливовий царедворець Борис Шереметєв, який 11 березня 1693 р. допитував у Білгороді писаря Петрика (П. Сулими) Григорія Волковського² та його челядника Мирона Глека³. Перший зізнався йому, що І. Мазепа вів переговори з кримським ханом про спільну участь у визволенні Гетьманщини від Московії⁴. Тому не випадково у 1699 р. Б. Шереметєв надавав прихисток з березня по липень у своєму домі донощику на володаря булави Данилу Забілі. Крім того, боярин, повертаючись із зарубіжного відрядження, якимось чином скотактувався у грудні 1698 чи січні 1699 рр. з відставним співробітником батурицьких генеральних установ Андрієм Солониною, який був родом з Волині, а потім дванадцять років служив у свого родича, київського полковника Костянтина Солонини, три роки – у генеральному суді під орудою Михайла Вуяхевича та ще деякий час в апараті гетьманської резиденції⁵. Під час походу 1696 р. частина козаків Київського полку обрала колишнього полкового хорунжого Сергія Солонину⁶ полковником, що було викликом І. Мазепі, оскільки в такий спосіб товариство усунуло від уряду родича гетьмана Костянтина Мокієвського. Саме тоді, мабуть, володар булави і відправив у відставку А. Солонину як небажаного представника роду Солонин, що претендував на перерозподіл владних повноважень. Відставник опинився у почті високопоставленого боярина, проживав у його маєтку⁷. Він став через кілька місяців фігурантом справи щодо розслідування доносу на І. Мазепу. Генеральний суд присудив його до страти, але гетьман помилював.

Отже, Б. Шереметєв ще з 1693 р. був добре посвячений у таємні орієнтири І. Мазепи, його недовольно поверхове розслідування в Москві свідчень Г. Волковського, якого, до того ж, відіслали для слідства в Батурин, де, ясна річ, він не захотів стати самовбивцею і змінив свої показання на користь обвинуваченого раніше гетьмана. Однак боярин, як видно, не згодився із навмисним прикриттям явної зради. Певно, низка дій І. Мазепи у військових кампаніях 1695–1696 рр. під час спільного походу московсько-українських військ до турецьких фортець теж насторожила боярина. А. Солонина, Д. Забіла, а також старшини-опозиціонери, які стояли за ними, додали йому додатковий фактаж, що підтверджував свідчення Г. Волковського. Тим паче А. Солонина майже десять років працював у гетьманських установах Батурина. Зрозуміло, що чиновники, канцеляристи нижчого рангу навряд чи посвячувалися в таємні діяння старшини. Усе ж так чи інакше вони ставали свідками розгортання певних подій, слухали кулуарні розмови, виконували делікатні доручення та й зрештою під час спілкування у вузькому колі колег могли чути правдиві повідомлення про істинні наміри І. Мазепи.

Поверхово-оперативне слідство антицарського виступу стрільців 1698 р., їхні масові страти давали надію гетьманській опозиції, що в такий спосіб цар швидко розбереться і з їхнім кривдником. Оскільки А. Солонина довгий час працював у Генеральному суді, то від своїх колег добре знав, що Г. Волконський свідчив у Білгороді воеводі Б. Шереметєву. Тому, думаємо, контакт між ним і боярином був не випадковим. Покривджений урядовець-відставник не дуже ризикував, коли звернувся зі своїм баченням-поясненням дій гетьмана до високопосадовця з оточення Петра І. Боярин не тільки дав йому надію, а й забрав опозиціонера як важливого свідка із собою в Москву. Цар багато місяців був у Воронежі, що звело нанівець організацію кампанії зі зміщення гетьмана у 1699 р. Під час перебування Б. Шереметєва у своїх маєстностях⁸ донощики, які засвітилися в Москві, були відправлені в Батурин, де, зі зрозумілих причин, діяли на користь гетьмана. Які витрати мав у цій справі І. Мазепа, важко сказати, але, як засвідчували старшини на Бендерській комісії, його постійні заохочення чиновників Малоросійського приказу позитивно впливали на вирішення всіх справ.

² Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 203–204.

³ Распросные речи изменников писаря Гришки Волковского и челядника Мирошки Глека (1693). *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции*. Москва: Университетская тип-я, 1905. Т. 14. С. 33.

⁴ Г. Волковський бачив на власні очі, як П. Сулима «прибежав в Казыкерман, казыкерманскому бею объявлял писма и говорил, что де с теми писмами послал ево от гетмана писарь Василий Кочубей в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малороссийским городам, и совокуплясь с малороссийскими войски, итить бы им сопка войною на Великороссийские городы». «И писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, – розповідав Б. Шереметєву перебіжчик, – чтоб они татарове малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и совокуплясь с малороссийским войском, итить бы им войною на великороссийские городы, так ж как было преж сего при Хмельницком» (Оглоблін О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ: Вид-во ВУАН, 1929. С. 33).

⁵ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 177.

⁶ Лист до Петра І (1696, липня 24, табір у гирлі Орчика). *ЛМ-2*. С. 481.

⁷ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. С. 177.

⁸ Там само.

Б. Шереметев усе ж не склав рук у намаганні поставити українського керманіча на місце.

Потрапивши у немилість царя за військову кампанію 1696 р., він 12 листопада був відставлений від уряду голови Білгородського розряду⁹. Наступного року, як вважає А. Заозерський, його відправили на деякий час у почесне заслання-відрадження на Мальту¹⁰.

Закордонне відрядження Петра I 1697–1698 рр. несподівано принесло Б. Шереметеву деленосний сюрприз: царю сподобалася його поява 12 лютого 1699 р. на бенкеті в сучасному німецькому одязі, «з демонструванням себе Мальтійським Рицарем ... із зображенням хреста на грудях»¹¹. Петро I навіть обідав 9 березня у боярина¹². Разом із тим, як за свідчили дипломати, цар остерігався на нього залишати управління Москвою¹³ під час своєї поїздки у Воронеж, адже побоювався його авторитету серед стрільців. Один із змовників проти государя Іван Циклер на слідстві заявив, що він обговорював зі своїм однодумцем можливою претендентом на трон: «Я ему сказал: счастье Борису Петровичу Шереметеву, стрельцы его лобят»¹⁴.

Усе ж поїздка «военного кавалера мальтийского свидетельственного» (так його почали називати в офіційній документації – С.П.) у Воронеж¹⁵, зближення боярина з Федором Головіним¹⁶, фактично другою людиною за владними повноваженнями у Московській державі, сприяли збереженню його статусу впливовості при царському дворі.

Секретар австрійського посольства до Москви І. Корб у нотатках за 12 березня 1699 р. зафіксував важливу для нас деталь, що «у думного Посольської канцелярії Омеляна Ігнатювича Українцеву віднята майже вся влада на його посаді та тимчасово доручена так званому патріарху Микиті Мойсейовичу (Зотову¹⁷ – С.П.)»¹⁸. Це означало, що Малоросійський приказ, під опікою якого була Гетьманщина, теж перебував у невизначеному статусі очікування змін. Зрештою 18 лютого 1700 р. Петро I «указал Посолской и Малороссийский Приказ ... вѣдать боярину Федору Алексеѣвичу Головину»¹⁹. Фактично це означало, що І. Мазепа мав починати вибудовувати свої взаємовідносини з головним посередником між ним та царем з чистої сторінки. Адже до цього гетьман та новий канцлер практично не мали якихось контактів.

Схоже, Б. Шереметев, скориставшись вигідним для нього призначенням у владній верхівці, знову вирішив порушити дражливе для нього питання дивним чином закритої з допомогою явно підкупленого О. Українцева справи про зраду І. Мазепи у 1693 р.

⁹ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. Ленинград: ОГИЗ, 1940. Т. I. С. 366.

¹⁰ Заозерский А.И. Фельдмаршал Б.П. Шереметев. Москва: Наука, 1989. С. 213–214.

¹¹ Корб Ю.Г. Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699 гг.) / Перевод и примечания А.И. Малейна. Санкт-Петербург: Издание А.С. Суворина, 1906. С. 127. У статті ми подаємо дати за тогочасним російським календарем.

¹² Там само. С. 135.

¹³ Там само. С. 138.

¹⁴ Цит. за: Соловьев С. История России с древнейших времен: 2-е изд. Санкт-Петербург: Издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1165.

¹⁵ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. Ленинград: Госполитиздат, 1948. Т. IV. С. 344–345.

¹⁶ Федір Головін у поїздки по європейських містах дуже зблизився з царем. Після повернення в Москву володар Московії нагородив у березні 1699 р. свого улюбленця першим орденом св. Андрія Первозваного, у квітні того ж року дав йому звання генерал-адмірала, а в лютому 1700 р. призначив головою Посольського, Малоросійського та ще кількох приказів (Казанський П.С. Родословная Головиных, владельцев с. Новоспасского. Москва: Тип-я С. Селивановского, 1847. С. 196–197). Одруження його сина Івана Головіна (нар. 29 січня 1682 р.) з дочкою Б. Шереметєва Анною (1673 р.?) відбулося 28 грудня 1702 р. (Путешествие через Московию Корнилия де Бруна / Пер. с французского П.П. Барсова. Москва: Университетская тип-я, 1873. С. 110). Щоправда, дати народжень нареченого та нареченої, подані О. Барсуковим, дещо суперечливі (Див.: Барсуков А. Родословие Шереметевых. Санкт-Петербург: Тип-я М.М. Стасюлевича, 1904. С. 11–12). Д. Бантиш-Каменський, схоже, дає точнішу дату народження І. Головіна (помер у 1708 р., «на 29 році від народження», тобто з'явився на світ у 1679 р. – див. посилення на його «Биографии...» нижче, С. 27). Водночас маємо джерело про його смерть у 1705 р. («214 году июня в 24 день при архимандрите Дорoffee и при всей братии дала вкладу в дом Пресвятые Богородицы в Симонов монастырь вдова Анна Борисовна Головина по мужу своем по Иване Федоровиче Головине на поминки» (Вкладная и кормовая книга Московского Симонова монастыря. Вестник церковной истории. 2006. № 3. С. 97)). Принципового значення їхні біографічні дати для нас не мають, якщо навіть узяти до уваги старшість дочки Б. Шереметєва, що дуже сумнівно. Однак при цьому слід зауважити, що біографи російського генерал-фельдмаршала не дуже заглиблювалися у його життєпис 1690-х рр., надаючи перевагу вивченню діяльності боярина у Північній війні. Тим часом перший період кар'єрного зростання Б. Шереметєва криє в собі чимало здатних заінтригувати сюжетів, пов'язаних з Гетьманщиною, І. Мазепою, вибудовою ним приятельських, родинних стосунків з Ф. Головіним.

¹⁷ Був учителем царя. Петро I дав йому звання-титул «Всешутейший патриарх», «Всешутейный отец Иоаникиит, Преспургский, Кокуйский и Всеязуский патриарх» та ін. у своїх карнаваліно-розгульних пиятиках-«соборах».

¹⁸ Корб И.Г. Дневник путешествия в Московию... С. 138.

¹⁹ Дворцовые разряды. Санкт-Петербург: Тип-я II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1855. Т. 4. С. 1121.

Орієнтовно у квітні 1700 р. царедворець підготував для Петра I записку «о четырех статьях»²⁰ про різні проблеми Московії. Документ до нас не дійшов, але з відповідей царя на нього стає зрозуміло, що в одному із пунктів своїх міркувань Б. Шереметев написав щось про підступність гетьмана та зрадливість козаків. Зауважимо при цьому про те, що писав він її з урахуванням аргументів антимазепинської опозиції. Про цю записку знав у всякому разі генеральний писар Василь Кочубей, який, розуміючи, які негативні наслідки вона матиме для провідної старшини, на квітневому з'їзді старшини 1700 р. подав у відставку²¹ (як писав канцелярист Самійло Величко, «и любо здавши з себе писарство, желал по трудах многих писарских отдохнуть и в тишине спасенной в дому своем спокойне прочее время житие свое препроводити»²²). У такий спосіб він як свояк гетьмана (дочка вийшла заміж за І. Обидовського) пом'якшував для себе майбуття: у разі заслання І. Мазепи до Сибіру Кочубей би оминула ця участь. Вони б не втратили і свої маєтності.

Резолюція Петра I на записку Б. Шереметева була короткою: «Черкаское непостоянство ведомо, а беречься от них всегда надобно»²³.

Здавалося б, це внутрішнє листування, обмін міркуваннями – всього-на-всього лише «кухонна» оцінка гетьманців, зверхників Батурина без відповідної реакції, якихось оргвисновків. Проте через кілька місяців бачимо, що цар узяв до уваги негативні оцінки Б. Шереметевим володаря булави та його команди.

9 серпня 1700 р. Петро I, отримавши звістку з Константинополя про укладення мирного договору на 30 років з турками, оголосив наближенням²⁴, польському королю-союзнику Августу II²⁵ про початок війни проти Швеції.

Через десять днів, 19 серпня, цар підписав указ про збір війська 1–15 вересня в Новгороді²⁶. 20 серпня Петро I послав у Батурин грамоту, щоб козацьке військо теж спішило до цього міста²⁷, а 27 серпня – нову грамоту з уточненням «о посылке тех же малороссийских войск regimentу ево с наказным ево гетманом к Новугороду и в помоч королевскому величеству сентября в 15 числу попрежнему»²⁸.

Зазначимо, що І. Мазепа в цей час не скаржився на погане самопочуття, хворобу, як це було у 1708 р. Навпаки, він напередодні в листі до Ф. Головіна писав, що «не есть лучше, и пожиточнее, и радостнее, яко быти при лице премилостивейшаго, и благочестивейшаго моего монарха, и то истинная моя подданская есть должность, там служити, и туды нести мою голову, где его монаршеская превысокая обретается особа; якоже то докладываю, что при мне гетмане и войско может быти стройнее, и в случаях военных, лучшая оного будет охота, и смелость, обаче, как его правоверного монарха нашего, премудрая, и превысокоразсмотрительная сотворит воля, тако да будет; где ему государю, надобнее, и угоднее мене имети, там я и обретатися буду, о чем имянного его монаршеского, прошу себе указу»²⁹.

Отже, просто кажучи, Москва в серпні усунула гетьмана від командування у військовому поході³⁰. Обезголовлене військо мало напряму підпорядковуватися російському командуванню.

Лише через кілька місяців після поїздки володаря булави в столицю Московії, у серпні, царська бюрократія надіслала гетьману грамоту, що підтверджувала його нагородження орденом Андрія Первозваного. І. Мазепа відповів на це традиційним для нього подячним листом, написаним хитро-вірнопідданим стилем, сповненим фальшивою улесливою дяки сюзерену, запевнень у незрадливості та відданій службі до кінця життя:

«Пресвѣтлѣйшій и державнѣйшій премилостивѣйшій великой царь и государь. Обрѣтох аз велию благодать пред Господем, пред Вами всемилостивѣйшим моим царем и государем. Яко Вы Великий государь по превеличѣй своей монаршей милости, при иных своих многих неизрѣченных милостивых прирѣчїях и щедротах нынѣ над заслуги мои, перьвке из уст подданным милостивым своим монаршим словом, изволили мя нарещи

²⁰ Письмо Петра I к Борису Петровичу Шереметеву (1700 г., 2 мая, Коломна). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБПВ). Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1887. Т. I. С. 359.

²¹ Величко С. Літопис / Упор.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева; підгот. до друку: А. Багро, С. Багро, А. Бовгира, Т. Добрянська, О. Іванова, В. Кононенко, М. Филипович. Київ: ТОВ «Видавництво КЛЮ», 2020. С. 841.

²² Там само.

²³ Письмо Петра I к Борису Петровичу Шереметеву (1700 г., 2 мая, Коломна). *ЛПМ-2*. С. 359.

²⁴ Письмо Петра I к князю Юрию Юрьевичу Трубецкому (1700 г., 9 августа, Москва). *ПБПВ*. Т. I. С. 382–383.

²⁵ Письмо Петра I к польскому королю Августу II (1700 г., 9 августа, Москва). *ПБПВ*. Т. I. С. 384.

²⁶ 1700, серпня 19. Москва. Царський указ про збір війська на війну проти шведського короля. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упоряд. С. Павленко. Київ.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 340.

²⁷ 1700, серпень–вересень. Два листи гетьмана І. Мазепи, адресовані Петру I. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* (далі – ДГІМД) / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 201.

²⁸ Там само. С. 202.

²⁹ Лист І. Мазепи до Ф. Головіна. *ЛПМ-2*. С. 673.

³⁰ Додамо до цього, що відповідним чином Москва вчинила у 1701, 1702 рр.

славнаго чина Святого Первозваннаго Христова Апостола Андрея кавалером, и скипетродержавными своими руками вложили на мя крестное того знаменіе. А потом теперь на вѣчное того знаменитаго дара памятованіе превысокочестную свою монаршую повелѣли прислати мнѣ грамоту. Яко убо Святыи Андрей водруженіем на горах Кіевских креста, назнаменована излитіе во всѣ концы Роксолянстіи благовѣстія православныя христіянскія вѣры, тако Ваше царское Пресвѣтлое Величество, насаждаючи в сердцах вѣрных своих слуг славнѣе кавалерское знаменіе, воспальяете и возжаряете их истощевати добросердную рыцарскую охоту ко исполненію в своих монарших указах вѣрныя ратоборскіе службы, и отселя превысокая Ваша Великого Государя, единого на всей подсолнечной правовѣрнаго монарха слава наипаче прославится и превознесется на всѣ окрестныя страны; тую я превысокоповажную вашу монаршую грамоту, по своем раболѣпном повиненіи, досто-должную принявши почестію, яко по премногу о воспріятіи сицевой столь превеликой милости монаршей радуясь; тако многократно под ноги пресвѣтлого и преславнаго Вашего монаршаго престола упадаючи, покорственно Вам премилостивѣйшему моему царю и государю челом бью. И донелѣже духа и послѣдней капли крови в тѣлѣ моем станет, служити Вам великому государю буду всецѣлою вѣрностію, и непремѣнным подданским всесердечнаго всегда радѣнія повиненіем. При сем и вручаю мя премилосердой монаршей милости»³¹.

Надіслання грамоти напередодні походу було хитрим ходом Москви щодо усунення володаря булави від війська. З одного боку, гетьман отримав сигнал, що він перебуває на особливому почесному рахунку в царській ієрархії наближених. Тобто не має чого хвилюватися, страхатися, думати про саботаж або інші причини, щоб зменшити кількість військ тощо. А з іншого боку, він мав без обговорень виконати царський наказ та послати замість себе наказного гетьмана.

І. Мазепа, хоч ніби й отримав заспокійливу для нього грамоту, усе ж вжив певних заходів для збереження своєї влади: на поклик царя було відправлено військо без генеральних старшин. Він не потривожив у цьому зв'язку ні генерального обозного, ні генеральних осавулів, хорунжих, бунчужних. А це серйозно звужувало старшинське коло для передбачуваних дій під час відсутності володаря булави. Командування полками гетьман поклав на недосвідченого племінника Івана Обидовського, плюсом якого все ж таки було те, що він не міг вчинити щось підступне проти свого дядька.

Важко сказати, чи накручений Б. Шереметевим цар вирішив у поході змістити володаря булави. Зібравши основну кількість козаків, компанійців та сердюків із старшиною, можна було в Новгороді все ж таки провести козацьку раду та й розпрощатися з гетьманом, який мав силу, владу і з яким тому доводилося рахуватися як із повноцінним володарем. Хоч Мазепа і випромінював у листах вірнопідданість та готовність служити, як раб, усе ж він вимагав до себе поваги, шанобливості, уважності. Зрозуміло, грубому, цинічному та невірноваженому государю, який любив знущатися з оточення, примушувати всіх наближених, старих і молодих, упиватися, брати участь у шутівських забавах, гетьман не міг догодити ще більшим приниженням. Це було інше виховання та й 13-річний досвід правителя Гетьманщини.

Ясна річ, чи був такий задум, чи ні, ми не знаємо. Певний натяк усе ж на нього дає обвинувальна записка чернігівського, миргородського, прилуцького, стародубського полковників³² 1701 р.³³ на київського полковника Костянтина Мокієвського. Той, будучи на бенкеті у Б. Шереметева, якому з 5 грудня 1700 р. були підпорядковані козацькі полки³⁴, перетнув усі межі допустимої улесливості у спілкуванні з московським наближеним царя. Фактично він висловив бажання, щоб той став гетьманом України:

«Потим в тим молвил тот же полковник кievскый пану боярину: Коли б пан господь Бог дал, щоб в милость в вас на Крайнѣ был, то б то мы собѣ за щастье тое почитали! И мовыл: Мы всѣ господа Бога просим о тое.

Обозвался до того пан боярин: Коли б в мене Великой Государь всю худобу одобрал, а щоб мене на Крайну пустыл; и говорил, що: Буду я того в Великаго Государя допрошова-тись.

³¹ Благодарственное письмо гетмана Мазепы Петру Великому за пожалование ему ордена Св. Апостола Андрея Первозванного (1700, 12 августа, Батурин). *Черниговские губернские ведомости*. От. 2. Часть неофициальная. 1854–1855. № 6. С. 43–44; Дворцовые разряды... С. 1146–1148.

³² Записка полковников черниговского, миргородского, прилуцкого и стародубского касательно доноса Киевского полковника об изменах Обидовского (около 1700 г.). *Российский державный архив давних актов*. Ф. 124. Оп. 3. Арк. 1–2, 1.

³³ У записці повідомляється про померлого І. Обидовського, отже, старшина оповідає про мовлене на бенкеті десь у лютому–березні 1701 р.

³⁴ Письмо Петра I к Борису Петровичу Шереметеву (1700 декабря 5). *ПБПВ*. Т. I. С. 410.

И стал полковник кievський радоватысь и за здоровьи питы, и мовыл: Коли б и мою всю худобу забрал, а щоб вас, Велькаго Боярына, на Вкрайнѣ углыдаты.

И потом обѣдѣ всю ночь з паном боярином гулял, подарунками даровал, як то перше: рубаху, коня, купленого за сорок тальрей, даровал, спечіяля нѣмецкіи, по небожчику³⁵ позостали, даровал³⁶.

Записка старшини повідомляла про два бенкети і про участь у них ще двох московських високопосадовців, які стали свідками інтригуючих звинувачень К. Мокієвського. Перший був присвячений зустрічі царського уповноваженого государя, як вони зазначають, «Евпраксына» або вірніше ближнього стольника Федора Апраксина, який у січні 1701 р. привіз гетьманцям грошову та продовольчу оплату за похід³⁷. У ті часи жили три Федори Апраксини: Федір Карпович був стольником і воєводою Кадоми³⁸, загинув близько 1701 р.³⁹; Федір Олексійович відомий як начальник Приказу кріпосних справ у 1706–1711 рр.⁴⁰; Федір Матвійович з 1683 р. – кімнатний стольник Петра I, з 1694 по 1698 рр. – двінський воєвода, з 18 лютого 1700 р. – адміралтїєць (голова новоутвореного Адміралтїйського приказу)⁴¹. Правдоподібніше у Пскові був останній, бо цар у листі, датованому лютом–березнем 1701 р., давав йому вказівки «о струговом деле, что в Новгороде», а також «строить всякие припасы» на річці Двинці⁴², «о строении цитадели»⁴³. Адміралтїєць фактично у ту добу був правою рукою монарха, бо займався питанням будівництва суден – улюбленого заняття государя. І ось за столом у присутності довіреної особи Петра I вперше кievський полковник назвав своїх колег «скурвymi сынами и измѣнниками государскими, и особно примолвыл такою змѣною пану Обѣдовскому, споминаючи деревнѣ попаленьи»⁴⁴. Крім цього, К. Мокієвський під час прощання з Ф. Апраксиним не шкодував дошкульних слів щодо свого родича – «вельми лял и блазном называл, и як хотѣл обезчестил»⁴⁵.

Свідком наступних антигетьманських висловлювань, тільки на другому бенкеті, став окольничий Василь Бухвостов⁴⁶. Останньому К. Мокієвський хвалився, звинувачуючи гетьмана в якихось подіях, що відбувалися раніше («колы Полтава змѣнила была»), що він, мовляв, «там все войско задержал, и за то мене хотѣл (гетьман – С.П.) шпакною пробыти»⁴⁷. В. Бухвостов хоч на вечері й сказав, що він нічого про це не знає, та, однак, старшина був відвертим з ним не випадково. Раніше окольничий за царським указом був призначений воєводою Тавані⁴⁸ і став свідком явного саботажу гетьманців у кампанії 1697 р. Про це він повідомляв 14 жовтня у своєму докладному звіті в Москву⁴⁹. Його версію інтерпретації подій гетьман назвав «вмыслом»⁵⁰. У травні 1698 р. таванський воєвода знову скаржився в Москву на гетьмана, що «в Тавани, и в Казыкермени, войсковых малое число обретаются людей (мається на увазі гетьманців – С.П.), да и из них на городовую поделку ... ходят не по многу»⁵¹. Яким чином еквоєвода з далекої порубіжної дніпровської фортеці опинився у Псково-Печорському монастирі на бенкеті старшини? Із джерел відомо, що після Тавані, якраз на третій день⁵² після повернення Петра I із зарубіжної по-

³⁵ Мався на увазі І. Обидовський.

³⁶ Близько 1701 р. Київ. Звинувачення кievського полковника на стольника Івана Обидовського та інших в зраді. ДГІМД. С. 367–368.

³⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. / Відп. ред. І.О. Гуржій. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 487.

³⁸ Селихов Е.А. Формирование руководящего состава правительственных учреждений России конца XVII – начала XVIII вв. Москва: Информационно-издательское управление МГОУ, 2018. С. 143.

³⁹ Бороздин К.М. Опыт исторического родословия дворян и графов Апраксиных. Санкт-Петербург: Тип-я Имп. Рос. академии, 1841. С. 5.

⁴⁰ Селихов Е.А. Формирование руководящего состава... С. 134.

⁴¹ Серов Д.О. Администрация Петра I. 2-е изд. Москва: ОГИ, 2008. С. 24.

⁴² Річка на Псковщині, що витікає з озер Двиньє та Велинське, впадає у Західну Двину.

⁴³ Письмо Петра I к Федору Матвеевичу Апраксину (1701, февраль–март). ПБПВ. Т. I. С. 441.

⁴⁴ Близько 1701 р. Київ. Звинувачення кievського полковника... С. 367.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. С. 367.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Ноябрь 30. Именной указ. О перестройке взятого у турок города Кизикермена. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Санкт-Петербург: Тип-я II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. III. С. 266.

⁴⁹ Доношение думного дворянина Василия Борисовича Бухвостова великому государю Петру Алексеевичу с описанием Таванской осады от 14 октября 1697 г. / Публикация Н. Петрухинцева. Исторический архив. 2021. № 6. С. 178–181.

⁵⁰ Лист І. Мазепи до Петра I (1698, січня 4, Батурын). ЛМ-2. С. 545.

⁵¹ Лист І. Мазепи до Петра I. Про динаміку збільшення залог Таванського міста і Кизикермена українськими військами та про їхню участь у будівництві оборонних споруд на протипагу донесенню таванського воєводи (1698р., червня 3, табір над Кустоловом). ЛМ-2. С. 554.

⁵² Захаров А.В. Награждения «царедворцев» традиционными московскими чинами. Studia Rossica Gedanensia. 2017. Вып. 4. С. 399.

їздки, він отримав високе просування по службі. «206 году (1698 р. – С.П.) августа в 28 день великий государь и великий князь Петр Алексеевич, всея Великия и Малыя и Белья России самодержец, пожаловал из думных дворян в околничие Василья Борисовича Бухвостова»⁵³, – записано у двірцевих розрядах. Крім того, він невдовзі висунутий у Боярську думу⁵⁴. Зазначимо, що навіть очільник Посольського приказу Омелян Українцев не мав боярського чину⁵⁵.

У джерелах за серпень 1700 р. псковським воєводою згадується стольник Василь Лодигін⁵⁶, а вже в кінці листопада 1700 р. – Василь Бухвостов⁵⁷. Він, безперечно, був призначений у цей важливий стратегічний прикордонний пункт, значення якого посилювалося після оголошення війни Швеції, не випадково, бо ця провінційна глибинка перетворювалася в арену міждержавного протистояння. Якщо це направлення відбулося одразу після нарвського погрому⁵⁸, то можна припустити, що цар, знаючи свого підлеглого як здібного й мужнього оборонця Таванської фортеці, відбудованого Казикермена й водночас як неповажливого та недипломатичного оцінювача дій І. Мазепи на кримському напрямку⁵⁹, очікував від нього нових донесень про саботаж гетьманців.

Як новий воєвода він мав провести розслідування на місці, чому козацький корпус добряче запізнився.

«А гетману с черкасы, как возвратитца (козаки дійшли до озера Самро, що було за 200 км від Пскова та за 90 км від Нарви – С.П.), – наказував Петро І В. Бухвостову, – велеть быть во Пскове, и во Псковском уезде быть в пристойных местех, и имети им опасение от неприятельских людей. И без ево великого государя указа ево, гетмана, изо Пскова не отпускать»⁶⁰. Фактично козацьке військо потрапляло під нагляд окольничого та без його відома не мало права чинити якихось дій.

Поєднання в одному місці двох впливових опонентів гетьмана, порозуміння між ними, обмін інформацією про свої висновки щодо правителя України давало обом царедворцям надію нарешті поставити шукача свободи та вольностей для України на відповідне місце.

Зрозуміло, як псковський воєвода, так і Б. Шереметев не сумнівалися в тому, що І. Мазепа був таємним противником Московії. Їхні докази цього з тих чи інших причин верхова влада не звела до купи, не узагальнила і не взяла до уваги. З часом нова хвиля подій поховала у стосах звітів виявлені серйозні натяки на сепаратизм гетьмана та його команди. Але, мабуть, викладені Б. Шереметевим нотатки у 1700 р. про зрадливість Батурина цар усе ж таки на початку Північної війни вирішив не ігнорувати. В. Бухвостов у Пскові несподівано отримав для себе односторонню оцінку саботажу, співпраці з Кримським ханством володаря булави.

Аналізуючи вищезгадане донесення полковників, які адресували його І. Мазепі, можна зробити такі висновки:

1) К. Мокієвський на двох бенкетах усвідомлював свої дії, будучи упевненим, що за свої звинувачення не нестиме відповідальності.

2) Київський полковник доносив через Ф. Апраксіна царю напряму про зраду Батурином монарха.

3) Прояв агресивності щодо свого родича-гетьмана, І. Обидовського важко списати на затмарення розуму старшини від випитого, оскільки в такому разі автори записки вказали б на це.

4) К. Мокієвський отримав з достовірного джерела⁶¹ інформацію про плани зміщення свого родича-гетьмана.

⁵³ Дворцовые разряды... С. 1082.

⁵⁴ Селихов Е.А. Формирование руководящего состава... С. 17.

⁵⁵ Там само. С. 27.

⁵⁶ Царская грамота псковскому воеводе Василию Лодыгину (1700, августа 22–24). *Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею*. Санкт-Петербург: Тип-я В.В. Пратц, 1872. С. 93–94.

⁵⁷ 1700 г. ноября 28. Наказная память из Посольского приказа псковскому воеводе В.Б. Бухвостову о принятии мер для обороны Пскова от нападения шведов. *Северная война 1700–1721 гг.* / Под ред. Л.Г. Бескровного и Г.А. Куманева. Москва: Объединенная редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. Т. I (1700–1709 гг.). С. 79.

⁵⁸ Цар був у Великому Новгороді з 23 листопада по 6 грудня 1700 р. (Базарова Т.А. «Чинить отпор бодро безо всякие робости»: записная книга указов новгородского губернатора А.И. Репнина 1700–1701 гг. *Новгородский исторический сборник*. Великий Новгород, 2016. Вып. 16 (26). С. 377). Тоді ж він призначив командира дивізії Микиту Репніна губернатором (воєводою) Великого Новгорода (Там само). Схоже, у той час призначення отримав і В. Бухвостов.

⁵⁹ Петрухинцев Н. «А в Тованске, государь, ратных людей осталось малое число». Доношение командующего таванским гарнизоном думного дворянина В.Б. Бухвостова царю Петру I. 1697 г. *Исторический архив*. 2021. № 6. С. 176–177.

⁶⁰ 1700 г. ноября 28. Наказная память из Посольского приказа... С. 79.

⁶¹ Думаємо, що ще у квітні 1700 р. в Гетьманщині знали про записку Б. Шереметева царю про зрадливого гетьмана. В. Кочубей терміново тоді вжив заходів для свого порятунку. Навряд чи він поставив до відома про наближення загрози київського полковника. З листа останнього до гетьмана (орієнтовно після повернення з похо-

5) Звинувачуючи І. Мазепу, І. Обидовського у зрадах перед російськими високопосадовцями («не тільки полковники, але і сам пан гетьман ізмѣнник, що хотѣл з под Казикерменя утѣкати»⁶²), він хотів у такий спосіб зберегти собі уряд або уникнути відповідальності за справи дядька.

6) К. Мокієвський знав про бажання московських урядовців поставити на гетьманський уряд Б. Шереметєва.

7) Різка зміна позиції київського полковника щодо свого дядька, який восени 1698 р., не сумніваючись у його надійності, посилав свояка в Москву⁶³ дати «правильний», на відміну від В. Бухвостова, звіт про проведену військову кампанію, засвідчувала його захисну реакцію в очікуванні репресій (полковник добре знав, що родич позбавленого уряду, відправленого на заслання у 1689 р. Василя Голіцина, його двоюрідний брат⁶⁴ Борис Голіцин не тільки потрапив у немилість, а навпаки став наближеним Петра І, очолював до 1700 р. Іноземський приказ⁶⁵).

Оскільки старшина була запрошена на обід до Б. Шереметєва перед відправленням до дому, то це ніби заперечує версію про намір царедворців учинити у Пскові козацьку раду та обрати нового гетьмана. Проте, можливо, на заваді цьому стала загадкова смерть І. Обидовського 31 січня 1701 р. Ніжинський полковник і наказний гетьман мав би бути зручною мішенню для викриття «зради». За наслідком її розслідування, логічним би стало відсторонення І. Мазепи від влади. Такий сценарій був зручним для царя, Москви. Без І. Обидовського проводити якісь кадрові перестановки, звинувачувати Батурина у підіграванні ворогу, зрештою повісити на гетьманців розгром під Нарвою було важко. Як повідомляв Могилівський літопис, «наказний гетьман Обидовський у Пскові, від отрути, поданої в Печорах, неподалік від Пскова, помер і був похований у Києві»⁶⁶. Далі це джерело зазначає: «Провину за це поклали на київського полковника; ба, і з полковництва його скинуто»⁶⁷. Це єдине повідомлення про причини смерті в ранньому віці гетьманського племінника. Схоже, літописець був поінформований про вищезгадане від гетьманців, які не раз проходили Могилівщиною в ті дні та наступні місяці, ідучи в Прибалтику та повертаючись із військових кампаній. Українські літописці про це не пишуть. Але, на нашу думку, Самовидець не випадково написав, що ніжинський полковник «там своєю смертю умерл в літах молодих»⁶⁸. Отже, літописець, симпатизуючи гетьману, найімовірніше не тільки прикривав факт отруєння, а й заперечував важливіше – версію самогубства полковника. Саме тому автор літопису підкреслював, що племінник «своєю смертю умерл». Отже, він знав і про існування іншої версії, яка, на його думку, була тенденційною, неправдивою, антигетьманською, дискредитаційною, а тому не вартою для запису у свій твір. З огляду на те, що К. Мокієвський у січні 1701 р. став на бік Б. Шереметєва і не сумнівався, що влада І. Мазепи ось-ось закінчиться, І. Обидовський зрозумів, яку роль передбачили заколотники йому у зміщенні дядька. Наказний гетьман, звинувачений у зраді, мав ще й викривати, давати докази для повалення гетьмана. Київський полковник, думаємо, вів переговори з ним про це. Можливо, про всі згадані реалії запланованого зміщення наказний гетьман дізнався від старшин, які вагалися чинити щось супротивне проти володаря булави, але змушені були втягуватися в інтригу Б. Шереметєва, який посилався на волю царя. Загнаний у глухий кут, І. Обидовський, передбачаючи свій арешт, міг прийняти рішення не брати участі в цій виставі-грі, полатати плани заколотників, зруйнувавши їх своєю смертю. Зрештою він знав, що його чекала доля сина зміщеного з посади гетьмана Івана Самойловича, чернігівського полковника Григорія Самойловича, якому 11 листопада 1687 р. у Севську за «зраду» після жорстоких тортур було відрубано голову.

Відповідно до цього вважаємо, що келих вина з отрутою в тих реаліях став важливим сигналом для Батурина, для І. Мазепи про небезпеку.

ду, лютий–березень 1701 р.) дізнаємося, що В. Кочубей недолюблював К. Мокієвського («Пан судя енералний Великодних Свят запросивши мене в дом свой при полчанах Полтавских и моих полчанах всѣ рѣчи минувши, стал мнѣ домовляти накиданем на полчан моих рѣпу, капусту и иншие чинить долегливости и кривди, богатством нѣякимсь допинал. И выбѣгши з комнаты Тишчиха, з направи панѣ судиною, так мене безчестила поганими словами, же з великого жалю моего и стиду, слезами обливаючись, не памятаю як з его дому вийшол» (ДГІМД. С. 320)).

⁶² Близько 1701 р. Київ. Звинувачення київського полковника... С. 367.

⁶³ Гордон П. Дневник. 1696–1698 / Пер. с англ., статья и примечания Д.Г. Федосова. Москва: Наука, 2018. С. 173.

⁶⁴ Князь Голіцины. 600 лет служения Москве и Отечеству: библиографический указатель / Авт.-сост. Е.Н. Бычкова, И.И. Голіцин; ред.-библиогр. И.И. Доронина; консультант и автор вступ. слова И.И. Голіцин. Москва: ЦУНБ им. Н.А. Некрасова, 2010. С. 322.

⁶⁵ Там само. С. 33.

⁶⁶ Переклад з польської Ю. Мицика. Див.: Могилевская хроника Т.Р. Сурты и Ю. Трубицкого / Полное собрание русских летописей. Москва: Наука, 1980. Т. 35 (Летописи белорусско-литовские). С. 251.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Літопис Самовидця / Видання підготував Я.Ф. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 165.

Старшинам, які діяли проти гетьмана, навряд чи потрібно було отруювати його пле-мінника: у такий спосіб проявилася б нездатність опозиції протистояти керманичу. Помста отруєнням – болочий удар по володарю. Однак він нічого не змінював на Гетьманщині. Тому ми схиляємося до того, що сценарій 1687 р., коли на арештованих І. Самойловича та його синів В. Голіцин повісив усі провали Кримської кампанії, зробив їх головними винуватцями ганебного повернення, луснув, наче мильна бульбашка, у результаті непередбачуваного для заколотників кроку І. Обидовського.

Сміливість, безоглядність К. Мокієвського на прощальній аудієнції з командуючим гетьманцями Б. Шереметевим дає підставу поміркувати й про такі ймовірні складові запущеного механізму вирішальних кадрових змін у Гетьманщині:

1) Київський полковник мав спільників, які сприйняли «план Москви» в особі Б. Шереметева як незворотно реальність; очевидно, у це коло увійшли кілька безпосадних заслужених військових товаришів, які, як і їхні колеги на Коломаку 1687 р., прагнули перерозподілу владних повноважень на свою користь. Зауважимо, що Б. Шереметев перед здійсненням дипломатичної місії та після неї оминав Батурин (бо, як казав він Данилу Забілі, «и мне гетман добра не желает»⁶⁹), але зупинявся на ночівлю в помешканнях стародубського полковника Михайла Миклашевського⁷⁰, генерального обозного Василя Дуніна-Борковського⁷¹ та багатьох старшин на шляху з Києва до Глухова. Дуже ймовірно, що ночівля боярина в січні 1699 р. у Реутинцях⁷² у Данила Забілі планувалася учасниками змови з Київського полку – наприклад, недалеко, у Коропі⁷³, проживав дядько вищезгаданого донощика, значний військовий товариш Іван Забіла⁷⁴, дружиною якого була дочка генерального обозного В. Дуніна-Борковського Анна⁷⁵.

2) Сім городових та чотири охотницькі полковники, напевне, були поставлені перед фактом неминучості змін, однак не проявляли активності та пасивно спостерігали у Пскові за розвитком подій; прибувши додому, вони одразу здали заводія-заколотника, що почав підігрувати Москві.

3) Зухвалість К. Мокієвського, можливо, була пов'язана з тим, що саме йому російське командування, з яким він контактував під час походів 1695–1698 рр., дало шанс «виправитися», щось наобіцяло. Саме до нього Б. Шереметев після смерті І. Обидовського звернувся з листом визначити зі старшиною, хто буде наказним гетьманом⁷⁶. Гетьманці обрали старшим над собою чернігівського полковника Юхима Лизогуба⁷⁷. Про це 13 лютого 1701 р. Б. Шереметев повідомляв царя⁷⁸.

4) Ідея зміщення І. Мазепи та призначення на його місце Б. Шереметева, схоже, зародилася не в момент походу. Після взяття у 1695 р. українсько-російським військом фортець Казикермен, Мубереккермен, Мустриткермен, Аслан-міста вийшов друком панегірик «Slawa heroicznych dziel wjelmoznego J. Mi Pana Borysa Petrowicza Szeremety» («Героїчна слава дій ясновельможного його милості пана Бориса Петровича Шереметева»). Його написав Петро Терлецький. На наш погляд, були дві редакції панегірика. Перша – 1695 р. А наступна – після 1698 р., тобто після повернення Б. Шереметева із зарубіжного відрядження (з'явився у Москві у 1699 р.), коли він вже став кавалером хреста Мальтійського ордена⁸⁰. У панегірику не випадково є натяки на цю нагороду – «доблесний кавалер Борис Петрович»⁸¹, «Кавалерські діла»⁸².

⁶⁹ О наказании Данилы Забелина на донос на гетмана Мазепу. *Источники Малороссийской истории / Собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О.М. Бодянским.* Москва: В Университетской тип-и, 1859. Ч. II. С. 27.

⁷⁰ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск, тайного советника и кавалера мальтийского, с. апостола Андрея, Белого орла и прусского ордена, графа Бориса Петровича Шереметева, в тогдашняя времена бывшаго ближняго боярина и наместника Вятского, в европейския государства в Краков, в Вену, в Венецию, в Рим и на Мальтийский остров, изданная по подлинному описанию, находящемся в библиотеке сына его господина обер-камергера, генерал-аншефа, сенатора и кавалера с. апостола Андрея, с. Александра Невского, Белого Орла и с. Анны, графа Петра Борисовича Шереметева. Москва: Печ. при Имп. ун-те, 1773. С. 4.

⁷¹ Там само.

⁷² О наказании Данилы Забелина на донос на гетмана Мазепу... С. 26.

⁷³ Тут ночував Б. Шереметев.

⁷⁴ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стило, 2009. С. 135.

⁷⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев: Тип-я т-ва Г.Л. Фронцкевича, 1910. Т. II. С. 76.

⁷⁶ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... С. 504.

⁷⁷ Журнал государя Петра I с 1695 по 1709, сочиненный бароном Гизеном. *Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого, изданное трудами и изживением Феодора Туманского.* Санкт-Петербург, 1787. Ч. 3. С. 231.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Селищев А.М. Слава Б.П. Шереметева (Польский панегирик XVIII в.). *Русский библиофил.* 1915. Т. V. С. 85.

⁸⁰ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск... С. 70–74.

⁸¹ Селищев А. М. Слава Б.П. Шереметева... С. 89

⁸² Там само. С. 92

У книжечці-панегірику привертає увагу одна з гравюр, підписана ініціалами Л.Т. (тобто Леонтій Тарасевич). На ній вигравіровано воїна з булавою⁸³, а під ним Сатурн, який виорює плугом булави, каламар, печатки, ключ.

*Родину їхню за численну знають,
Ї-бо списом цілим виміряють.
У руській краї має свою славу,
Трима булаву.
Тож титулами славно збагатилась.
Ще й добрим ім'ям гідно укріпилась –
Все за криваві праці, свої поти,
Славні роботи.
Хто їх прославив всюди по країнах,
По всіх державах і малих родинах
За їх відваги, серце і чесноти
Рицарські цноти?
Ніхто їм інший навіки для слави
Не дав трофеїв, тільки Марс кривавий,
Булат і замки пишнії та дужі
Рідні потужни⁸⁴.*

Зображення Б. Шереметєва як гетьмана було додано в панегірик на іншому папері, як вкладку. Схоже, це був ще один додаток до панегірика. Напевне, Л. Тарасевич був взятий у похід і оперативно створив гравюру на прохання київського полковника у січні–лютому 1701 р. Зазначимо, що в січні 1699 р. боярина урочисто прийняли у Києво-Печерській лаврі з «духовним поучением»⁸⁵, що правдоподібно мався на увазі виступ спудеїв та красиво оформлені з цієї нагоди тези Києво-Могилянського колегіуму з присвятою полководцю. На естампі зображено герб, вершника-героя, генеалогічне древо з невеличкими портретами його предків⁸⁶. Напевне, під час цього візиту Б. Шереметєв зробив значний фінансовий вклад на лавру, а у 1713 р.⁸⁷ його коштом виготовлені срібні врата для головного іконостасу Успенського собору⁸⁸. При кінці життя він навіть хотів стати ченцем обителі⁸⁹, у тестаменті висловив побажання, щоб його поховали в цьому святому місці⁹⁰.

Чи планував Петро I ще у 1700–1701 рр. замінити гетьмана на когось слухнянішого і прогнозованішого? Однозначної відповіді на це не маємо через обмаль джерел. Разом із тим у 1701–1702 рр. цар призначив 65 нових воєвод⁹¹, що засвідчувало його бажання кардинально оновити кадровий потенціал свого царства. Загалом він замінив усіх очільників міст, призначених у кінці XVII ст.⁹² У 1699–1701 рр. з 44 чинних приказів, незважаючи на створення нових, цар залишив лише 35⁹³. Отже, Петро I модернізував Московію під нові військові потреби, які вимагали загальної уніфікації. Гетьманщина зі своїми відмінностями-

⁸³ Міркування Д. Ровінського про те, що Б. Шереметєв у 1695 р. був з бородою, а відтак на зображенні Л. Тарасевича представлений не він (Ровинский Д.А. Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. Санкт-Петербург: Тип-я императорской академии наук, 1895. Т. II. С. 983–986), не враховує одну обставину – датування самого військового походу та видання панегірика. Як нам видається, твір П. Терлецького вишов друком спочатку в 1695 р., а потім з додатком після 1698 р. (що усуває суперечності про безбородого Б. Шереметєва). Так, І. Шляпкін у книзі «Святой Дмитрій Ростовський та його доба» (Санкт-Петербург, 1891 р.) посилається на «Славу», датуючи її 1698 р. (с. 66). Цей же рік фігурує у назві панегірика, згаданого у VII-му додатку до звіту про діяльність Товариства Любителів Давньої Писемності за 1877 р. (Селищев А. М. Слава Б. П. Шереметєва... С. 86). Дуже ймовірно, що друга редакція видання була приурочена до приїзду Б. Шереметєва у Київ після повернення його з Мальти, а вклейку із зображенням його як «гетьмана» зробили ще пізніше.

⁸⁴ Із книги «Слава героїчних справ ясновельможного й[ого] м[илості] пана Бориса Петровича Шеремети» (1695 р.) / Пер. Р. Радишевський; упор. С. Павленко. *Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр.* Київ: Мистецтво, 2021. С. 103.

⁸⁵ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск... С. 88.

⁸⁶ Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи. Київ: Наукова думка, 1982. С. 297–298.

⁸⁷ Шушпан Г.Г. Срібні царські врата в сакральному просторі українських храмів. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2021. С. 51.

⁸⁸ Муравьев А.Н. Путешествие по святым местам русским. Санкт-Петербург: Тип-я II отд. Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1863. Ч. II. С. 335.

⁸⁹ Родникова И.С. «И Шереметев благородный...» К атрибуции оклада Евангелия из собрания Псковского музея. *Псков.* 2009. № 31. С. 50.

⁹⁰ Там само. С. 56.

⁹¹ Приложение 8. Лица, назначенные на воеводские должности 1701–1702 гг. *Селихов Е.А. Формирование руководящего состава...* С. 142–144.

⁹² Там само. С. 73.

⁹³ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII – до конца XVIII в.: эволюция бюрократической системы. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2007. С. 93.

ми, особливостями дуже не вписувалася в цей загальний план⁹⁴. Дуже ймовірно, що псковський таємний нереалізований заколот – це всього-на-всього інтрига Б. Шереметєва, його спроба в реаліях війни стати правителем України. Під час дипломатичної місії 1697–1698 рр. боярина зустрічали правителі та військові Європи як генералісімуса, «гетмана войск Царского Величества»⁹⁵. Він був удостоєний почестей як знаменитий полководець, що взяв чотири турецькі міста. Удома з ним так не рахувалися, що його пригнічувало. Звідси він підбурював царя, козацьких полковників, щоб вони його поставили правителем Гетьманщини. Однак йому не вистачило рішучості у реалізації задуму. Можливо, цьому перешкодила смерть І. Обидовського або були інші причини. У Москві, наприклад, у другій половині 1700 р. були занепокоєні повідомленнями їхнього польського резидента Любима Судейкіна про наміри значної частини верхівки Речі Посполитої розпочати війну з Московією за повернення України⁹⁶. А це означало, що зміщення гетьмана лише підіграло б цим силам, які активно агітували Августа II діяти саме таким чином. Зрозуміло, що подібні наміри могли охолодити Петра I, Ф. Головіна у підтримці Б. Шереметєва.

20 січня 1701 р. Петро I направив до Б. Шереметєва Тихона Стрешнева «для управління нинешней войны»⁹⁷, «дабы по крайней мере должность отечества и честь чина исправити полщились»⁹⁸. З листа царя до свого уповноваженого дізнаємося, що мається ніби на увазі – «Новгород, также и Псков зачатое доделать и, что приказано во Пскове, еще вновь сделать, чего в прошлом лете не успели»⁹⁹. Проте голова Розрядного приказу Т. Стрешнев, якого цар називав «отцом»¹⁰⁰, дозволяв йому носити бороду і на якого під час своєї відсутності залишав управління Московським царством, навряд вирішував у Пскові тільки питання поліпшення фортифікації прикордонних містечок, видачі жалування воякам. Напевне, обговорювалося й вищезгадане питання. 28 січнем 1701 р. датується указ царя, згідно з яким із цього часу в грамотах, кореспонденціях та інших документах зобов'язано всіх Б. Шереметєва «писать генералом и военным кавалером малтийским свидетельствованным»¹⁰¹. Із цього приводу 12 лютого 1701 р. останньому направлена відповідна царська грамота¹⁰². Зауважимо, що Петро I 31 січня 1701 р.¹⁰³ вирушив із Москви на зустріч з Августом II в Дюнабурґ¹⁰⁴.

П. Орлик зафіксував у листі до Стефана Яворського важливе свідчення щодо прагнення царедворців посісти гетьманський уряд. «Писала, – зазначав соратник І. Мазепи про кореспонденцію Анни Дольської, – однак один лист цифрами до его Мазепы с Льова, в

⁹⁴ Показовий у цьому плані лист І. Мазепи від 8 травня 1700 р. у Москву зі скаргою, що його, не поставивши до відома, відсторонили від владних повноважень щодо управлінням Києвом: «Не извещено мне еще того монаршеским его царского пресветлого величества указом, дабы я властью моею гетманскою к Нижнему городу Киеву не належал; а вижу то, что о спорных делех меж мешанами киевскими и меж монастырями тамошними в землях деючихся, из малороссийской его царского пресветлого величества канцелярии, прислана препочтенная великого государя нашего грамота к боярину и воеводе киевскому, вручая его милости в тех делех чинити розыск и росправу; и донеслось мне, что уж боярин и воевода киевской тамошним мешаном ис Кириловского монастыря с старцами, в землях спорных повелел прежние знаки или грани и столбы выкидать, и чинил новое размежевание, а того Кириловского и иных монастырей киевских старцы о своих обидах ко мне гетману прибегают, и помочи себе, и управы против обидящих неотступно просят, доношу я убо вашей вельможности что прежде сего, почав от покойного Богдана Хмельницкого, при всех бывших гетманов, при преславной скипетрской державы святятыя памяти как отца, так и брата его света великого государя нашего все Нижняго города Киева дела до гетманов належали, и уже при нем премилостивейшем моим великом государе, некоторые о землях розыски мне были вручены, и я от себя посылал туды особ отселя яко ж и то было утвержено, и в статьях положено, чтоб никому из малороссийских чинов у кого б не было гетманского уневерсала, жалованных его царского пресветлого величества привилеев, ис той же канцелярии не выдавать; а ныне мешаня киевские на многие вещи не имея моего гетманского уневерсала препочтенною жалованною его царского пресветлого величества грамоту взяли, естли б до того Нижняго города Киева гетманом не належати, то надобно б было уж и казаков тамо издавна жительствующих свести оттоля, и казацкие дома, которые казаки из розных мест, для прибежища себе держат, пустити в презрение или в разорение» (Лист І. Мазепи до Ф. Головіна (1700 р., травня 8). *ЛИМ-2*. С. 629).

⁹⁵ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск... С. 6.

⁹⁶ Королюк В.Д. Речь Посполитая и начало Северной войны. *Ученые записки Института славяноведения*. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. Т. V. С. 286.

⁹⁷ Письма Петра Великого, писання к генерал-фельдмаршалу, тайному советнику, малтийскому, с. апостола Андрея, Белого орла, и пруссаго ордена кавалеру, графу Борису Петровичу Шереметеву. Москва: При Императорском университете, 1774. С. 1.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Письмо Петра I к Тихону Никитичу Стрешневу (1701, январь). *ЛБПВ*. Т. I. С. 422.

¹⁰⁰ Воронцова Л.Ю. Российский государственный деятель конца XVII – первой четверти XVIII в. Тихон Никитич Стрешнев. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. История*. 2013. № 4. С. 10.

¹⁰¹ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск... С. 89.

¹⁰² Там само. С. 89–90.

¹⁰³ История Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Сост. Т.С. Майкова, под общей ред. А.А. Преображенского. Москва: Кругъ, 2004. Вып. 1. С. 211.

¹⁰⁴ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург: Тип-я II отд. Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1863. Т. 4. Ч. I. С. 89.

котором для перестороги доносила ему, что она там же в Львовѣ была у когось (того не упам'ятаю) воспріемницею с Борисом Петровичем Шереметом, а сѣдючи у столу на христінах между тѣм же Борисом Петровичем и енералом Реном, воспоминала по случаю перед ним Реном имя его Мазепы похвалным словом, а енерал Рен, отвѣтуя ей, такожде похвално, будто сосболѣзновал ему Мазепѣ тако: «Пожался Боже того доброго и разумного Ивана! Он бѣднѣй и не знает, что князь Александер Данилович яму под ним рїет и хочет, его отставя, сам в Украинѣ быть гетманом»¹⁰⁵. Та й сам правитель Гетьманщини прокомментував згадане своєму довірнику так, що, мовляв, усі чули, «як тот же Александер Данилович публично о княженіе себѣ черниговское просил, через которое стелет и готует путь до гетманства»¹⁰⁶.

Наслідком вищесказаної спроби Б. Шереметева посісти гетьманське крісло стало зміщення київського полковника з посади. Одразу після отримання детального звіту про дії свого невдячного родича І. Мазепа усунув його від уряду. К. Мокієвський намагався виправдатися за свою негідну поведінку, мовляв, постійно незаслужено перед тим потерпав від родинної несправедливості¹⁰⁷, але гетьман у своєму листі у відповідь написав йому, що він «лишнее»¹⁰⁸ говорить.

У червні 1703 р.¹⁰⁹ позбувся уряду й полтавський полковник Іван Іскра¹¹⁰, який, як з'ясував І. Мазепа з доносу на цього старшину полчан та обивателів, під час походу в Ліфляндію підлещувався до Б. Шереметева, зокрема «потай всѣх панов полковников, навет потай полчан своих, сам до боярина его милости їздил»¹¹¹, «двое коней добычных велими добрих, при инных подарках отдал боярину»¹¹². Крім того, близьке коло І. Іскри поширювало серед полтавського простолюддя чутку, що «же цѣле по ясневелможном добродѣви достоинство так высокое гетманское ему будет вручено»¹¹³. Коли 29 січня 1702 р.¹¹⁴ І. Мазепа перебував у Москві¹¹⁵, полтавський полковий сотник Іван Черняк говорив, що «будто ясневелможного добродѣя на Москвѣ задержано, а на гетманство пана Іскру назначено»¹¹⁶.

References

- Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., Kryvosheia, O. (2009). *Neuriadova starshyna Hetmanshchyny* [Non-governmental elderly of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2009). *Viiskovi kampanii doby hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh* [Military campaigns of Hetman Ivan Mazepa times in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2019). *Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 r. v dokumentalnykh dzherelakh* [Ukraine in the era of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2021). *Mazepyna Atlantyda. Tvorchа spadshchyna doby 1687–1709 rr.* [Atlantis of Mazepa. Creative heritage of the era 1687–1709]. Kyiv, Ukraine.
- Petrukhynsev, N. (2021). «A v Tovanske, hosudar, ratnykh liudei ostalos maloe chyslo». Donoshenye komanduiushcheho tavanskym harnyzonom dumnoho dvorianyna V.B. Bukhvostova tsariu Petru I. 1697 h. [«Ruler, there is only a small number of military people remained in Tovansk». Report of the commander of the Tavan garrison nobleman V.B. Bukhvostov to tsar Peter I. 1697]. *Ystorycheskyi arkhiv – Historical archive*, 6, P. 176–177.

¹⁰⁵ 1721, червня 1. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. ДГІМД. С. 349.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Між 1700 та лютим 1701. Лист київського полковника Костянтина Мокієвського до гетьмана І. Мазепа. ДГІМД. С. 319–321. Детальніше вивчивши реалії 1700–1701 рр., ми дійшли висновку, що цей лист слід датувати березнем–квітнем 1701 р., коли гетьманці повернулися зі Псковщини і кілька полковників написали І. Мазепі звіт про негідну поведінку київського полковника. У результаті цього гетьман відправив родича у відставку, аргументувавши своє рішення тим, що той не може тримати язик за зубами.

¹⁰⁸ Там само. С. 320.

¹⁰⁹ 1703, іюня 26. Письмо гетмана Мазепы к боярину Федору Алексеевичу Головину о разбоях запорожских козаков. *Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков*. Владимир: Типолитография губернского правления, 1908. Т. I. С. 953.

¹¹⁰ Резолюции на статьи, присланныя малороссийским гетманом Иваном Степановичем Мазепою (1703, конец июня или начало июля). *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1889. Т. 2. С. 197–198.

¹¹¹ 1708, не пізніше квітня–травня. Пункти скарг від полкової старшини, міщан та всіх посполитих Полтавського полку на пана І. І. Іскру, колишнього полтавського полковника, подані гетьману І. С. Мазепі / Публікація К. Коцегарова. *Україна доби Івана Мазепа. 1708–1709 рр. у документальних джерелах* / Упор. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 42.

¹¹² Там само. С. 41.

¹¹³ Там само. С. 44.

¹¹⁴ Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 г. *ІР НБУВ*. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 577.

¹¹⁵ У складі посольства було 125 чоловік, зокрема два генеральні осавули – Іван Ломиковський, Іван Скоропадський, значний військовий товариш Клим Довгополий, гетьманський священник, духовний отець Василь, два канцеляристи, гетьманський свояк Яків Малишевський, а також дворяни, дворецький, два трубачі, двоє ключників, 27 візників, обслуговуючий персонал (Там само. Арк. 578).

¹¹⁶ 1708, не пізніше квітня–травня. Пункти скарг від полкової старшини... С. 44.

Pysarkova, L. (2007). Hosudarstvennoe upravlenye Rosyy s kontsa XVII – do kontsa XVIII v.: evo-liutsiya biurokratycheskoi systemy [Public administration of Russia from the end of the 17th – to the end of the 18th c.: the evolution of the bureaucratic system]. Moscow, Russia.

Rodnykova, Y. (2009). «Y Sheremetev blahorodnyi...» K atributsiyi oklada Evanhelyia yz sobranyaia Pskovskoho muzeia [«And Sheremetev is noble...» About attribution of the Gospel cover from the collection of the Pskov museum]. *Pskov*, 31, P. 50.

Selykhov, E. (2018). Formirovaniye rukovodiashcheho sostava pravytelstvennykh uchrezhdeniy Ros-syy kontsa XVII – nachala XVIII vv. [Formation of the leadership of government agencies of Russia at the end of the 17th – the beginning of the 18th c.]. Moscow, Russia.

Serov, D. (2008). Admynistratsiya Petra I [Administration of Peter I]. Moscow, Russia.

Shushpan, H. (2021). Sribni tsarski vrata v sakralnomu prostori ukrainskykh khramiv [Silver royal gates in the sacred space of Ukrainian temples]. Kyiv, Ukraine.

Vorontsova, L. (2013). Rossyyskiy hosudarstvennyi deiatel kontsa XVII – pervoi chetverty XVIII v. Tykhon Nykytych Streshnev [Russian statesman of the end of the 17th – the first quarter of the 18th c. Tikhon Nikitich Streshnev]. *Yzvestiya vysshykh uchebnykh zavedenyi. Povolzhskiy rehyon. Humanytarne nauky. Ystoriya – Proceedings of higher educational institutions. Volga region. Humanity sciences. History*, 4, P. 10.

Zakharov, A. (2017). Nahrazhdeniya «tsaredvortsev» tradytsyonnyy moskovskyy chynamy [Awarding «courtiers» with traditional Moscow ranks]. *Studia Rossica Gedanensia*, 4, P. 399.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

B. SHEREMETEV'S ATTEMPT TO BECOME HETMAN (1700–1701)

*The purpose of the proposed study is to cover the events of 1700–1701 related to B. Sheremetev's unsuccessful attempt to take the hetman's chair. **Methods.** Problem-chronological. Monitoring of sources, studies about events of 1690s, early 1700s. **Novelty.** For the first time, the author drew attention to sources demonstrating the active participation of the tsarist high-ranking official B. Sheremetev in the conspiracy that was supposed to lead to the overthrow of Hetman I. Mazepa. A convenient moment was chosen for this purpose – the participation of many Cossack regiments in the campaign, the remoteness of the mace owner from the camp, troubles with the organization of military operations by the orderly hetman I. Obidovsky. Participation of relative of the owner of the mace, Kyiv colonel K. Mokiyevesky, in measures to change power in Baturin in favor of the boyar B. Sheremetev shows that in fact the elite was already ready to hand over her owner to Moscow. They have already accepted the above as an inevitable reality, sanctioned by tsar himself. Plans of the conspirators and the candidate for the hetman's post were broken by the unexpected death of I. Mazepa's nephew, Nizhyn colonel I. Obidovsky.*

Conclusions. Events of 1700–1701 point to the very fragile position of I. Mazepa in the power system of the Moscow kingdom. B. Sheremetev in 1693 received evidence of secret anti-tsarist activities of the hetman. He was the inspirer and accomplice of D. Zabala's denunciation in 1699, and in 1700 he wrote a report to the tsar about the treachery of Ukrainians. Having received during the campaign of 1700–1701 superiority over Cossack regiments, the boyar became the secret organizer of the overthrow of I. Mazepa from the government. These insidious actions were prevented by the sudden and unexpected death of I. Obidovsky, who seems to have decided to destroy the plans of the intruders in this way, to warn his uncle about the threat to his rule.

Key words: B. Sheremetev, regiments, banquets, conspiracy, nephew, I. Mazepa, Baturyn.

Дата подання: 30 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Спроба Б. Шереметєва стати гетьманом (1700–1701 рр.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 32–44. DOI: 10.58407/litopis.230403.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2023). Sproba B. Sheremetieva staty hetmanom (1700–1701 rr.) [B. Sheremetev's attempt to become hetman (1700–1701)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 32–44. DOI: 10.58407/litopis.230403.

